

Waarden, identiteit en levensbeschouwing: trends in Nederland 1981-2017

Inge Sieben*

Summary

Based on five waves of the European Values Study, I explore trends in values in the Netherlands from 1981 to 2017. I focus on values related to freedom (tolerance for sexual-ethical aspects of life and for migrants) and solidarity (concern about living conditions of groups in society and social trust), two key values in the Netherlands and Europe. In addition, I explore changes in identity (proud to be Dutch) and life orientation (personal religious beliefs). The results show that the Dutch have significantly become more tolerant in sexual-ethical aspects of life, trust humans more, are more proud to be Dutch, belief in a personal God less and are more convinced that no God or life force exists. Part of these changes can be explained by cohort replacement: individuals born before 1940, who have more traditional values, are slowly replaced in society by those born later. In addition, the trends are caused by period effects, as both older and younger cohorts change their values over time. Future research should investigate which factors are influential here. Finally, no significant trends were observed in tolerance for migrants and in feelings of concern about the living conditions of elderly, unemployed, immigrants and sick and disabled people.

Inleiding

De Nederlandse samenleving lijkt de afgelopen tijd grote veranderingen te hebben ondergaan. Net als in veel andere Europese landen, werd de economie geraakt door een financiële crisis, waardoor er na een lange periode van economische groei een diepe recessie ontstond en de werkloosheid voor het eerst sinds jaren steeg. Daarnaast zochten stromen migranten hun weg naar Europa. De opvang van deze vluchtelingen stelde veel overheden, waaronder ook de Nederlandse, voor problemen. De Europese eenheid kwam verder onder vuur te liggen. Landen met tegengestelde belangen kwamen tegenover elkaar te staan en de Brexit werd realiteit. Het politieke en maatschappelijke debat over al deze kwesties verhardde en polariseerde, en populistische par-

* Inge Sieben is universitair docent bij het Departement Sociologie, Tilburg University.

tijen zagen hun aanhang groeien. De vraag is nu of deze maatschappelijke veranderingen ook invloed hebben gehad op het denken en handelen van Nederlanders. Zijn de waarden die de Nederlandse bevolking onderschrijft hierdoor veranderd? Of is er toch een grote mate van stabiliteit te ontdekken in het wereldbeeld van Nederlanders en in wat zij als belangrijk ervaren voor de maatschappij en in hun eigen leven?

In deze bijdrage ga ik aan de hand van de Nederlandse gegevens van het grootschalige surveyproject *European Values Study* (EVS) na of en hoe verandering (of stabiliteit) zich heeft voorgedaan in de waarden onder de Nederlandse bevolking. Doordat er iedere negen jaar gegevens verzameld worden, kunnen vergelijkingen in de tijd gemaakt worden. Voor Nederland beschikken we over EVS gegevens verzameld in 1981, 1990, 1999, 2008 en 2017. Dit betekent dat mogelijke veranderingen in waarden over een periode van maar liefst bijna 40 jaar, meer dan een hele generatie, in kaart gebracht kunnen worden. Ik zal daarbij een aantal kerngebieden onderzoeken, die van oudsher belangrijke waarden in Nederland representeren (Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid 2014). In de eerste plaats is dat tolerantie, verbonden aan de kernwaarde vrijheid. Het gaat dan bijvoorbeeld om tolerantie voor seksueel-ethische aspecten van het leven, maar ook tolerantie ten aanzien van migranten. Als tweede bekijk ik waarden rondom solidariteit. Het gaat dan om betrokkenheid bij de leefomstandigheden van bepaalde groepen in de Nederlandse samenleving en om vertrouwen in de medemens. Ten slotte sluit ik aan bij de titel van deze bundel (en van het gelijknamige symposium) en breng ik mogelijke veranderingen in kaart die met identiteit en levensoriëntatie te maken hebben, zoals het trots zijn op Nederland en persoonlijk geloof in het 'hogere'. Bij dit alles zal ik ook aandacht besteden aan mogelijke verschillen tussen geboortecohorten, omdat generatievervanging, naast specifieke gebeurtenissen, een belangrijke manier kan zijn waarop het waardenklimaat in een land kan veranderen.

Waarden en waardenverandering

In de inleiding heb ik steeds over 'waarden' gesproken, maar de definitie van wat waarden zijn, is wetenschappelijk gezien nog niet zo duidelijk. Ik sluit me aan bij Halman (2010), die in zijn lemma over 'Values' in *International Encyclopedia of Civil Society* beschrijft dat in de sociologie waarden over het algemeen beschouwd worden als sociale standaarden of criteria die als principes voor selectie kunnen gelden wanneer iemand een keuze moet maken tussen

alternatieve manieren van sociale actie. Waarden bepalen daarmee “...*what is considered normal and abnormal, decent and indecent, rational and irrational, desirable and undesirable, good and bad, or right and wrong*” (Halman 2010, 1599). Ze geven richting aan de normen, opvattingen, opinies en wensen van individuen, en bepalen daarmee ook de richting waarin de samenleving zich beweegt. Op deze manier bepalen individuele waarden maatschappelijke doelen en prioriteiten op economisch, politiek en sociaal gebied. Aan de andere kant worden deze individuele waarden tegelijkertijd ook beïnvloed door economische, politieke en sociale condities, of met andere woorden, door maatschappelijke ontwikkelingen. In de literatuur (o.a. Glenn 1977; zie ook Halman & Sieben 2011) worden over het algemeen twee processen genoemd die voor waardenverandering in een samenleving kunnen zorgen: het langzame maar gestage proces van generatievervanging en het mogelijk snellere maar in ieder geval meer abrupte pad van zogenaamde periode-effecten. Hieronder licht ik beide processen kort toe.

Generatievervanging

Generatievervanging verwijst naar het natuurlijke fenomeen dat een samenleving bestaat uit groepen mensen die in verschillende tijdperken geboren zijn: de zogenaamde geboortecohorten. In de loop der jaren sterven oudere geboortecohorten langzaam uit om plaats te maken voor jongere cohorten die later geboren zijn. Ieder cohort is opgegroeid in een andere historische periode met specifieke maatschappelijke omstandigheden, die geacht worden een onuitwisbare indruk op iemands waarden achter te laten. Deze maatschappelijke omstandigheden kunnen economisch van aard zijn, maar ook te maken hebben met het heersende politieke klimaat, de massamedia of simpelweg de “spirit of the time” (De Vries 2005). Inglehart en zijn medeauteurs hebben dit idee verder uitgewerkt, en stellen dat individuen juist die waarden ontwikkelen waar zij het meest behoefte aan hebben (o.a. Inglehart 1990; Inglehart & Welzel 2005). Zij die opgroeien in een tijd van economische schaarste en onzekerheid (zoals de oudere cohorten in de huidige Nederlandse samenleving), leggen de nadruk op materialistische en conservatievere waarden die zekerheid en overleving uitdrukken. Wanneer daarentegen iemands jeugd gekenmerkt wordt door economische welvaart (zoals bij de jongere cohorten in Nederland het geval is), dan zijn deze basisbehoeften al bevredigd, en komen de hogere-orde behoeften in de bekende behoeftehiërarchie van Maslow (1954) aan bod. Het gaat dan om zaken als zelfverwezenlijking en autonomie, uitgedrukt in postmaterialistische en moderne, progressievere waarden. De veronderstelling is dat de kernwaarden die tijdens deze formatieve jaren

gevormd zijn, niet meer substantieel veranderen gedurende iemands leven (o.a. Alwin & Krosnick 1991). Doordat nu de oudere, meer traditionele, cohorten volgens een natuurlijk proces langzaam worden vervangen door jongere, minder traditionele, cohorten, verschuift het algemene waardenpatroon in de samenleving.¹ Omdat deze verandering heel langzaam, maar wel gestaag, gaat, spreekt Inglehart (1977) ook wel van een “stille revolutie”.

Periode-effecten: economische onzekerheid en culturele terugslag?

Naast het proces van generatievervanging kunnen de hedendaagse maatschappelijke omstandigheden ook voor waardenverandering in de samenleving zorgen. We spreken dan van periode-effecten. Volgens Inglehart en Welzel (2005) gaat het daarbij om kortdurende waardenfluctuaties: alle mensen die op een bepaald tijdstip in een samenleving aanwezig zijn, worden door de sociale en economische omstandigheden en gebeurtenissen van dat moment beïnvloed, ongeacht hun geboortecohort. Zo zouden in tijden van economische onzekerheid alle cohorten (jong en oud) opschuiven naar meer materialistische waarden, om bij economisch herstel weer terug te keren naar hun uitgangspositie. De relatieve verschillen tussen de cohorten blijven daarbij gedurende de hele periode intact. Opmerkelijk is dat Inglehart in zijn laatste werk (Norris & Inglehart 2019) ook nadrukkelijk niet-economische hedendaagse condities benoemt. Als reactie op de culturele veranderingen die ik hierboven beschreven heb, namelijk een verschuiving van materialistische naar postmaterialistische waarden als kosmopolitisme, multiculturalisme en tolerantie, keren individuen juist weer terug naar meer traditionele waarden, omdat ze de veranderingen in het waardenklimaat te snel vinden gaan en zich bedreigd voelen.² Deze waardenverschuivingen kunnen leiden tot een vrij snelle wijziging van het algemene waardenpatroon in de samenleving, omdat zowel de ouderen als de jongeren hun waarden aanpassen.

In deze bijdrage zal ik geen specifieke hypothesen formuleren over welke omstandigheden tijdens de jeugd of vandaag de dag invloed uit oefenen op de waarden van Nederlanders. Wel wil ik onderzoeken of er waardenverandering heeft plaatsgevonden in de periode 1981-2017, en of dit voor een deel verklaard kan worden door generatievervanging of door periode-effecten. Ik zal daartoe nagaan of Nederlandse geboortecohorten verschillen in hun waarden en hoe deze zich ontwikkelen in de loop der tijd.

Data: European Values Study

De European Values Study (EVS) is een langlopend, longitudinaal en internationaal vergelijkend onderzoeksproject met als doel de basiswaarden van Europeanen te beschrijven en internationaal te vergelijken. Het project startte eind jaren zeventig, toen onder leiding van de hoogleraren Ruud de Moor (KU Tilburg) en Jan Kerkhofs (KU Leuven) werd besloten om een groot aantal fundamentele oriëntaties op religieus-moreel en sociaal-politiek gebied in Europa in kaart te brengen. De eerste studie werd in 1981 uitgevoerd onder representatieve steekproeven van de bevolking in de landen van de toenmalige Europese Economische Gemeenschap (EEG). Sindsdien wordt de studie iedere negen jaar herhaald in een toenemend aantal landen in Europa. Zo kwamen er in 1990 een aantal Centraal- en Oost-Europese landen bij; het onderzoek van 1999 omvatte al 33 Europese landen en de 2008 studie is uitgevoerd in alle 45 landen van Europa, van IJsland tot Turkije en van Portugal tot Rusland. De laatste dataverzameling (ronde 2017) is op het moment van schrijven nog in volle gang en bestrijkt opnieuw ongeveer alle landen van Europa. In een zestiental landen, waaronder Nederland, is het hele dataverzamelings- en verwerkingsproces al afgerond. Voor deze landen is het dus mogelijk om trends in waarden die bijna veertig jaar omspannen te analyseren. Samen met de hoge kwaliteit van de gegevens en het grote aantal waardendomeinen, zoals familie, religie, politiek, werk en samenleving, waarover inwoners van Europa ondervraagd worden, is de EVS een waardevolle en unieke dataset gebleken. Meer informatie over de European Values Study is te vinden op de website www.europeanvaluesstudy.eu.

In deze bijdrage maak ik gebruik van de Nederlandse EVS gegevens die in vijf rondes van 1981 tot en met 2017 verzameld zijn. In alle jaren is een representatieve, random steekproef van de Nederlandse bevolking door een interviewer *face-to-face* ondervraagd. Daarnaast is in 2017 een groot aantal respondenten door middel van een online survey ondervraagd; het betrof een random steekproef van deelnemers aan het representatieve Langlopende Internet Studies voor de Sociale wetenschappen (LISS) panel. Hiertoe is de EVS vragenlijst aangepast aan deze *mixed-mode* strategie; vanwege de lengte van de vragenlijst hebben de deelnemers aan het online survey deze in verschillende delen (september-oktober 2017 en januari 2018) voorgelegd gekregen. Tabel 1 geeft meer informatie over de manier waarop de gegevens in de verschillende rondes verzameld zijn en hoeveel respondenten zijn ondervraagd.

Tabel 1 Wijze van dataverzameling en aantal respondenten per EVS ronde

EVS ronde	dataverzameling	aantal respondenten
1981	persoonlijk interview	1221
1990	persoonlijk interview	1017
1999	persoonlijk interview	1003
2008	persoonlijk interview	1554
2017*	persoonlijk interview	686
2017*	online survey	2053

* deze gegevens vormen samen EVS ronde 2017

Ik zal vooral figuren presenteren om de mate van verandering (of stabiliteit) in de geselecteerde waarden in de periode 1981-2017 te laten zien. Hierbij is gebruik gemaakt van gewogen gegevens om te corrigeren voor de verdeling naar geslacht en leeftijd van de Nederlandse bevolking.³ Om te onderzoeken of er sprake is van significante verschillen in de tijd, voer ik per waardenoriëntatie een lineaire (of in het geval van een dichotome waardenoriëntatie: logistische) regressieanalyse uit, met daarin de afzonderlijke jaren als onafhankelijke dummyvariabelen. Ik wissel daarbij telkens de referentiecategorie, om zo alle verschillen tussen de jaren te testen. Daarnaast zal ik verschillen en veranderingen tussen geboortecohorten laten zien, om zo de invloed van generatievervanging in kaart te kunnen brengen. Hiertoe deel ik de respondenten op basis van hun geboortjaar in tien cohorten van tien jaar elk in. Het eerste cohort wordt gevormd door respondenten geboren voor 1909⁴, het laatste en tiende cohort betreft respondenten geboren tussen 1990 en 1999. Om de verschillen tussen deze cohorten te toetsen, voeg ik aan de zojuist genoemde regressieanalyses de verschillende geboortecohorten toe (referentiecategorie is het laatste cohort). De resultaten van de regressieanalyses zijn opvraagbaar bij de auteur.

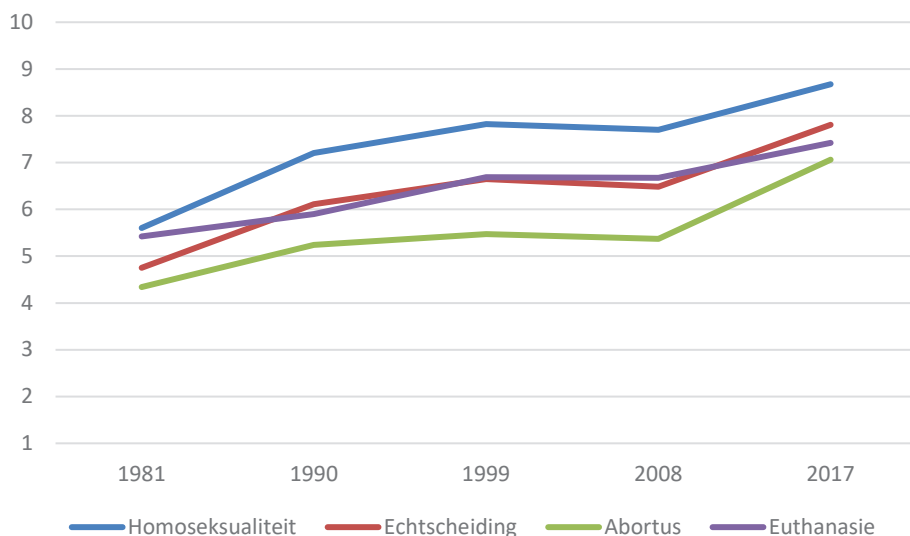
Tolerantie: seksueel-ethische permissiviteit en migranten als buur

Als eerste kijken we naar mogelijke veranderingen in het niveau van tolerantie van Nederlanders in de periode 1981-2017. Tolerantie kan op vele manieren gemeten worden en gaat meestal over de mate waarin van de norm afwijkend gedrag (of leden van minderheden die van de norm afwijkend gedrag of meningen vertonen) wordt geaccepteerd, of zoals het Latijnse woord *tolerare* letterlijk betekent: ‘verdragen’. Tolerantie hangt samen met vrijheid,

vaak door Nederlanders genoemd als sterk punt van ons land of iets om trots op te zijn (Ridder, Boonstoppel & Dekker 2018). Het gaat daarbij vaak om wat onderzoekers permissiviteit voor seksueel-ethisch gedrag noemen: tolerantie voor zaken als homoseksualiteit, abortus, echtscheiding en euthanasie (Halman & Luijckx 2008; Halman & Van Ingen 2013). In de EVS wordt deze permissiviteit gemeten door aan respondenten te vragen of ze gedragingen zoals homoseksualiteit, abortus, echtscheiding en euthanasie te rechtvaardigen vinden. Respondenten konden daarbij antwoord geven op een schaal van 1 (nooit te rechtvaardigen) tot 10 (altijd te rechtvaardigen).

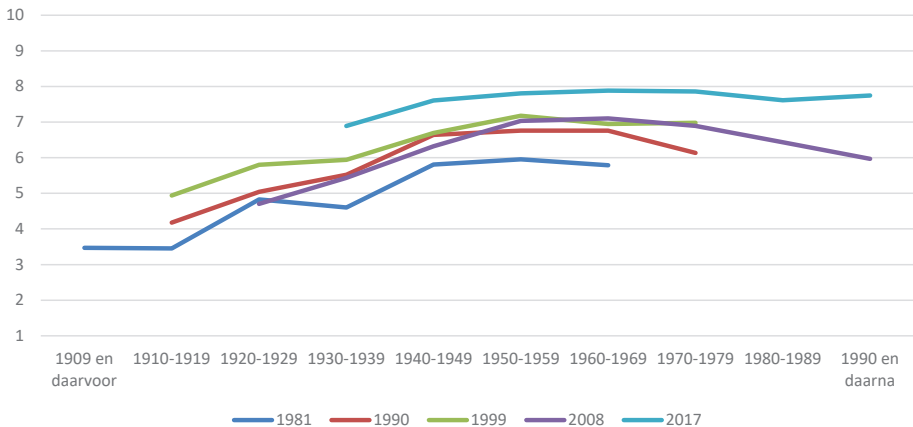
Figuur 1 laat duidelijk zien dat Nederlanders in de periode 1981-2017 toleranter zijn geworden waar het deze seksueel-ethische aspecten van het leven aangaat. Homoseksualiteit wordt over het algemeen het meest te rechtvaardigen gevonden. De score stijgt van 5,6 in 1981 naar 8,7 in 2017. De tolerantie voor echtscheiding en euthanasie ligt wat lager, met een score van respectievelijk 7,8 en 7,4 in 2017. Van de vier aspecten blijken Nederlanders abortus het minst te rechtvaardigen te vinden, maar ook hier zien we een duidelijke trend naar meer tolerantie, waarbij vooral de sprong van 2008 (4,3) score naar 2017 (score 7,1) opvalt. Deze vier trends zijn significant: de stijging in de scores van jaar tot jaar berust dus niet op toeval.

Figuur 1 Trends in mate van rechtvaardiging van homoseksualiteit, abortus, echtscheiding en euthanasie 1981-2017

Om na te gaan of er nu sprake is van generatievervanging of periode-effecten, kijken we naar verschillen tussen de tien onderscheiden geboortecohorten. Hiertoe heb ik de antwoorden op de vier vragen samengenomen door het gemiddelde te nemen. De zo geconstrueerde schaal 'seksueel-ethische permissiviteit' blijkt zeer betrouwbaar te zijn: Cronbach's alpha is gelijk aan 0,87. Figuur 2⁵ laat zien dat de oudere cohorten inderdaad minder tolerant zijn dan de jongere cohorten: de scores aan de linkerkant van de figuur zijn significant lager dan aan de rechterkant. Dit wijst op generatievervangersprocessen. Daarnaast zijn er ook periode-effecten: alle cohorten (oud en jong) worden toleranter in de loop van de tijd. De scores die samen de lijn van 1981 vormen liggen lager dan die van 1990, die weer lager liggen dan 1999 en 2017. Het jaar 2008 lijkt een uitzondering te zijn: er is geen stijging in tolerantie te bespeuren (de lijn ligt voor de oudere cohorten zelfs lager dan die van 1990 en 1999), terwijl de jongere cohorten (geboren na 1980) minder tolerant zijn dan de cohorten daarvoor (geboren tussen 1950 en 1980). In 2017 zijn er overigens nauwelijks verschillen meer tussen de cohorten, met uitzondering van het cohort geboren tussen 1930 en 1939, dat wat lager scoort. De oudste cohorten, met de meest traditionele en minst tolerante waarden, zijn hier ook al 'uitgestorven'.

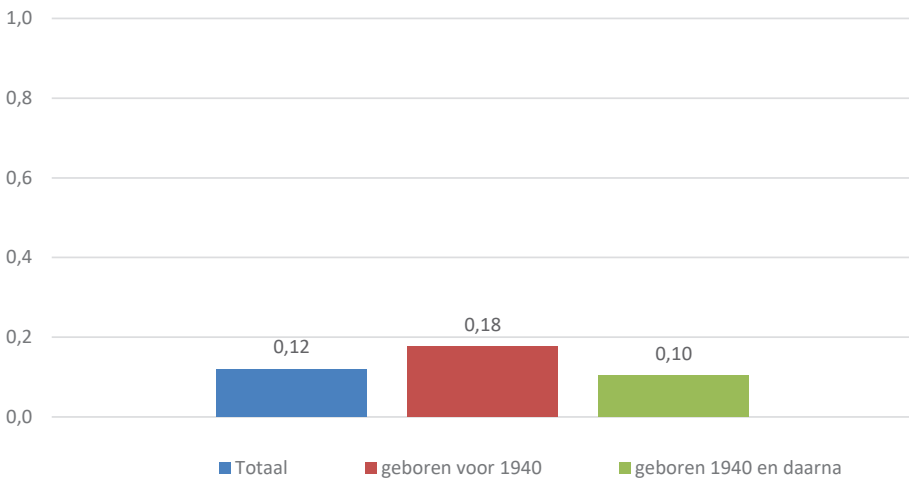
Figuur 2 Seksueel-ethische permissiviteit naar geboortecohort en jaar

Een ander aspect van tolerantie betreft de houding tegenover migranten en etnische minderheden. Historische studies tonen aan dat Nederlanders altijd vrij tolerant stonden tegenover deze groepen (Lucassen & Penninx 1994). Sinds het midden van de jaren tachtig van de vorige eeuw lijkt de tolerantie op dit gebied echter aan het afnemen (Coenders & Scheepers 1998; Coenders,

Lubbers, Scheepers & Verkuyten 2008). Om te kijken of deze trend zich doorzet in de 21ste eeuw, construeer ik een zogenaamde sociale afstandsmaat (cf. Bogardus 1947) die meet in hoeverre mensen letterlijk afstand willen houden van ‘vreemdelingen’. Respondenten kregen namelijk een lijst voorgesteld met daarop groepen minderheden, zoals ‘mensen van een ander ras’, ‘immigranten/buitenlandse werknemers’ en ‘moslims’, waarvan zij konden aangeven of ze die wel of niet als buur wilden hebben. Ik combineer de antwoorden op deze drie items⁶ tot een gemiddelde afstandsmaat die loopt van 0 (geen bezwaar om deze drie groepen als buur te hebben) tot 1 (bezwaren om alle drie de groepen als buur te hebben). Deze maat is een betrouwbare manier om afstand te meten (Cronbach’s alpha is gelijk aan 0,73). De mate van afstand blijkt tussen de verschillende EVS rondes (jaren) weinig te veranderen. Uitzondering is het jaar 1999, toen Nederlanders significant minder afstand van deze groepen namen (score van 0,07 vergeleken met 0,11-0,13 voor de andere jaren). Wat de geboortecohorten betreft, blijken de oudere cohorten (geboren voor 1940) af te wijken van de wat jongere cohorten (geboren in 1940 of daarna). Figuur 3 laat zien dat de Nederlanders geboren voor 1940 gemiddeld genomen meer afstand nemen van mensen van een andere ras, immigranten en moslims dan de jongere cohorten en dus minder tolerant zijn. Tot significante verschillen in de periode 1981-2017 leidt dit echter niet.

Figuur 3 Afstand tot mensen met een ander ras, immigranten en moslims, naar cohort

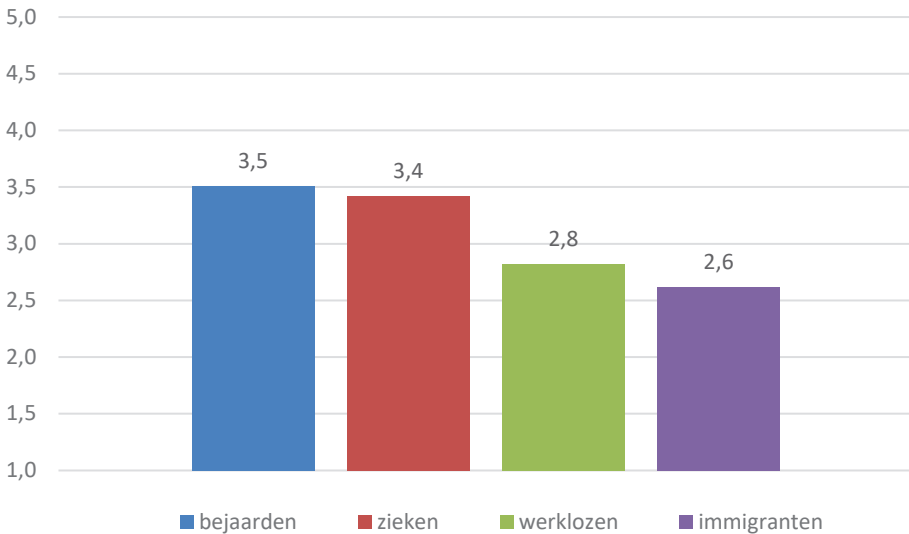
Solidariteit: betrokkenheid en vertrouwen

Een andere kernwaarde in Nederland (en in de EU, zie bijvoorbeeld het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie) is solidariteit. Solidariteit houdt in dat men zorgt voor een ander, ongeacht of men die ander persoonlijk kent of niet (Schieffer & Van der Noll 2017). Op institutioneel niveau manifesteert dit zich in sociale zekerheidsstelsels en toeslagenprogramma's van de overheid, maar op individueel niveau gaat solidariteit over de bereidheid anderen te helpen, een gevoel van saamhorigheid en betrokkenheid bij andere mensen. Onderzoek laat zien dat de bereidheid om anderen te helpen, afhangt van de 'hulpwaardigheid' (*'deservingness'*) van die anderen. Zo noemt Van Oorschot (2006) vijf criteria die de hulpwaardigheid vergroten:

- Onschuld: omstandigheden waarin hulp nodig is zijn niet te wijten aan eigen gedrag of keuzes;
- Behoeftte: de noodzaak van de hulp is groot;
- Identiteit: de hulpbehoevende maakt deel uit van de 'eigen' groep;
- Houding: de hulpbehoevende stelt zich meegaand, dankbaar en niet veel-eisend op;
- Wederkerigheid: de hulpbehoevende heeft zelf al eens hulp gegeven of zal dat in de toekomst gaan doen.

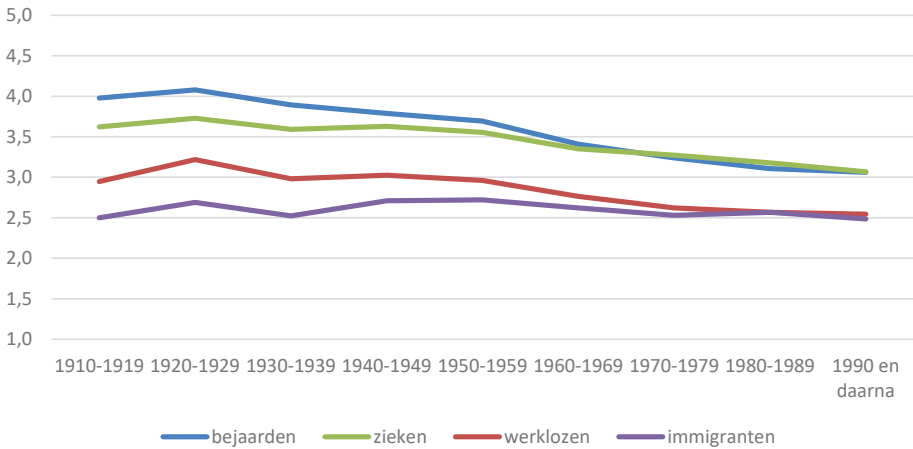
Aan de hand van deze criteria is in te schatten hoe betrokken Nederlanders zich voelen bij specifieke groepen in de Nederlandse samenleving. In de EVS is bijvoorbeeld gevraagd naar de mate waarin respondenten zich betrokken voelen bij de levensomstandigheden van (a) bejaarden, (b) werklozen, (c) immigranten en (d) zieken en gehandicapten in Nederland. Deze vragen zijn vanaf 1999 gesteld; men kon antwoorden op een vijf-puntsschaal van (1) zeer sterk tot (5) helemaal niet. Ik heb deze antwoordcategorieën omgedraaid zodat een hogere score meer solidariteit betekent.

Figuur 4 Betrokkenheid bij de levensomstandigheden van bejaarden, zieken, werklozen en immigranten in Nederland

Figuur 4 laat zien dat de mate van betrokkenheid bij deze specifieke groepen inderdaad de verschillende criteria van hulpwaardigheid volgt (cf. Van Oorschot 2011). Zo is de betrokkenheid van Nederlanders bij bejaarden het grootst omdat deze groep vrij positief scoort op alle vijf criteria. Ook de zieken en gehandicapten kunnen op relatief grote betrokkenheid rekenen, al spelen hier de criteria van houding en wederkerigheid een minder grote rol. Ambivalentener staan Nederlanders tegenover werklozen en immigranten. Verdere analyses laten zien dat de solidariteit met deze vier groepen in 1999 wat hoger lag dan in 2008 en 2017, maar dat er geen significante verschillen zijn tussen 2008 en 2017. In figuur 5 zien we wel cohortverschillen. De oudere cohorten zijn significant meer betrokken bij de levensomstandigheden van bejaarden, werklozen en zieken en gehandicapten in Nederland dan de jongere cohorten, terwijl de verschillen tussen cohorten in solidariteit met immigranten veel kleiner zijn. Opmerkelijk is ook dat rangorde die we in Figuur 4 vaststelden vooral voor de oudere cohorten geldt. De jongere cohorten maken voornamelijk onderscheid tussen meer betrokkenheid bij bejaarden en zieken aan de ene kant en minder betrokkenheid bij werklozen en immigranten aan de andere kant.

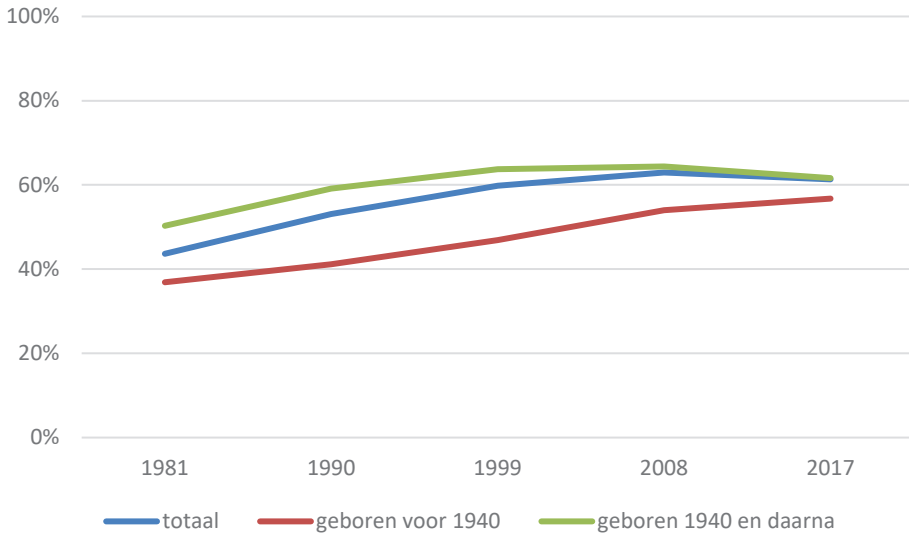
Figuur 5 Betrokkenheid bij de levensomstandigheden van bejaarden, zieken, werklozen en immigranten in Nederland, naar cohort

Solidariteit in de samenleving is ook gebaseerd op het vertrouwen dat mensen hebben in andere mensen. Delhey (2007) noemt dit soort vertrouwen zelfs de morele hulpbron van solidariteit. Bij sociaal vertrouwen draait het om de verwachting dat het gedrag van de ander voorspelbaar is en in principe geleid wordt door positieve intenties (Morrone, Tontoranelli & Ranuzzi 2009). Door vertrouwen in anderen te stellen wordt niet alleen de sociale cohesie in een samenleving vergroot, maar ook collectieve actie gestimuleerd, economische transacties versneld en versoepeld en politieke participatie bevorderd (Putnam 1993). Om dit sociale vertrouwen te meten, kregen respondenten in EVS de volgende vraag voorgelegd: Vindt u dat over het algemeen de meeste mensen (a) wel te vertrouwen zijn of vindt u dat (b) men niet voorzichtig genoeg kan zijn in de omgang met mensen? Figuur 6 geeft allereerst aan dat in de periode 1981-2017 het vertrouwen in andere mensen significant is toegenomen. Vond in 1981 44% van de Nederlanders dat de meeste mensen wel te vertrouwen is, in 2017 is dat percentage gestegen naar 61%. Wel moet opgemerkt worden dat deze stijging vooral in de periode 1981-1999 plaatsvond; het vertrouwen in andere mensen is in de periode 1999-2017 niet meer significant verder gestegen. Wat de geboortecohorten betreft, blijken er weer twee groepen te onderscheiden te zijn: Nederlanders geboren voor 1940 hebben gemiddeld genomen wat minder vertrouwen in andere mensen dan Nederlanders geboren in 1940 en daarna (zie figuur 6). Er is dus tot op zekere hoogte sprake van generatievervanging. Maar de figuur laat ook zien dat bij beide groepen het vertrouwen in andere mensen in de loop der tijd significant toegenomen is. Voor Nederlanders geboren voor 1940 bedraagt de stijging in vertrouwen

20 procentpunt in de periode 1981-2017 en voor Nederlanders die in 1940 of daarna geboren zijn 11 procentpunt. Dit wijst op duidelijke periode-effecten.

Figuur 6 Percentage dat vindt dat de meeste mensen wel te vertrouwen zijn, naar jaar en cohort

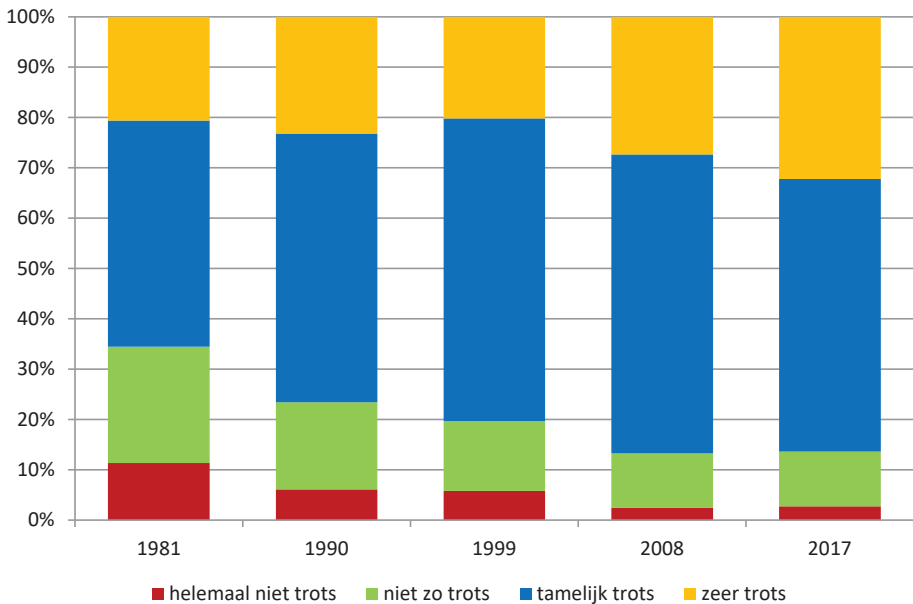
Identiteit en levensoriëntatie

Zoals de titel van deze bundel en het gelijknamige symposium aangeeft, willen we een actuele stand van zaken met betrekking tot waarden, identiteit en levensoriëntatie in Nederland bieden. Als laatste onderzoek ik daarom of er veranderingen zijn waar te nemen op het gebied van identiteit en levensbeschouwing. Identiteit is een complex begrip in de sociale wetenschappen: het gaat over de vraag “wie ben ik” of “wie zijn wij”. Uit onderzoek, onder andere van de Wetenschappelijk Raad voor het Regeringsbeleid (WRR 2007), blijkt bijvoorbeeld dat de meeste Nederlanders meer dan één identiteit hebben, en zich toch verbonden met Nederland voelen. Daar komt bij dat het ook sterk van de situatie afhangt welke identiteit mensen zich aanmeten: waar, in welke hoedanigheid en in welk gezelschap bevinden zij zich? De nationale identiteit lijkt bovendien onder druk te staan van maatschappelijke processen als individualisering, globalisering en multiculturalisering (WRR 2007). Ik wil hier één aspect van deze nationale identiteit bekijken, en dat is hoe trots Nederlanders op hun land zijn. Nationale trots is de positieve emotie die mensen voor hun land voelen en die voortkomt uit hun nationale identiteit

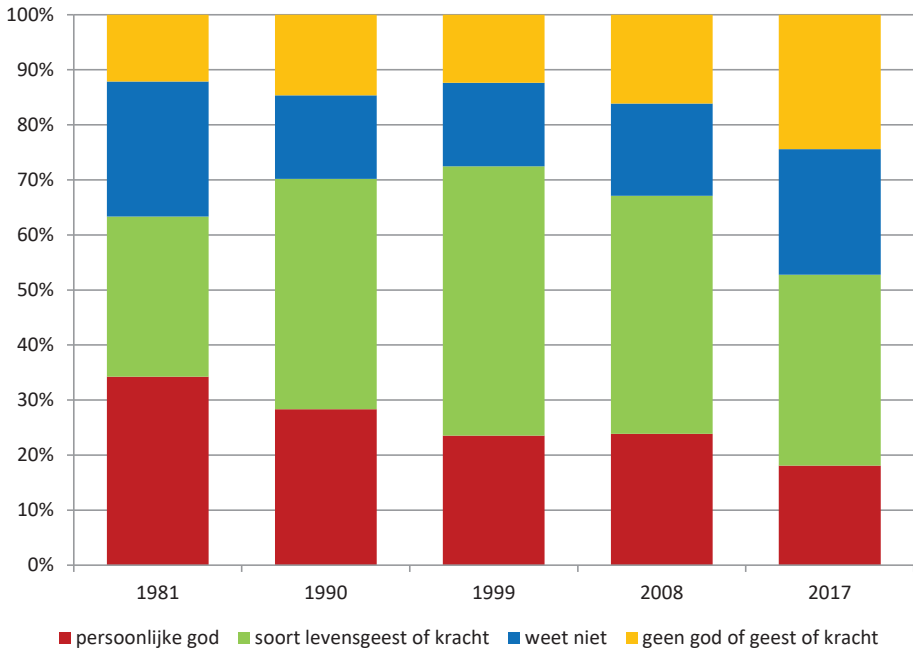
(Smith & Kim 2006). Nationale trots wordt vaak gekoppeld aan patriottisme en nationalisme. Nationalisme gaat echter verder dan trots zijn op je land: het betreft een sterke toewijding tot het vaderland en wel in die mate dat het eigen land boven andere landen geplaatst wordt (Smith & Jarkko 1998).

In de EVS konden respondenten de vraag “Hoe trots bent u erop dat u Nederlander bent?” beantwoorden aan de hand van vier antwoordcategorieën: (1) Zeer trots; (2) Tamelijk trots; (3) Niet zo trots en (4) Helemaal niet trots. Ook hier heb ik de antwoordcategorieën omgedraaid, zodat een hogere score op meer nationale trots duidt. Figuur 7 geeft aan dat Nederlanders in de periode 1981-2017 significant trotser zijn geworden. Was in 1981 21% zeer trots om een Nederlander te zijn, in 2017 bedraagt dit percentage 32%. Daarnaast blijkt uit de additionele analyses dat alle geboortecohorten in de loop der tijd trotser zijn geworden, hetgeen op periode-effecten duidt. Er is één uitzondering: het laatste cohort, geboren in 1990 en later, lijkt tussen 2008 en 2017, de enige twee rondes waarin dit cohort ondervraagd is, juist wat minder trots te worden.

Figuur 7 Percentage dat trots is om een Nederlander te zijn, naar jaar

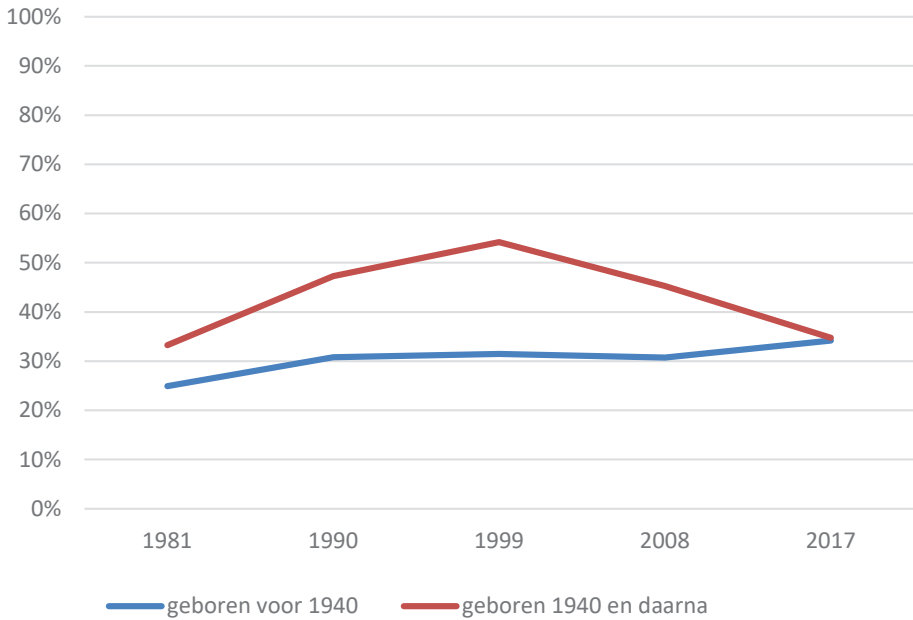
Ten slotte kijk ik in deze bijdrage naar trends in levensbeschouwing. Het gaat daarbij niet zozeer om institutionele religiositeit, gemeten door factoren als lidmaatschap van de kerk en kerkbezoek, maar meer over de individuele beleving van levensbeschouwing. Nederland is immers een gesecculariseerd land, waarin de kerken een steeds minder grote rol in het leven van mensen innemen (De Hart & Van Houwelingen 2018). Tegelijkertijd lijken veel mensen geïnteresseerd in alternatieve religiositeit en ‘spiritueel zoekend’ (Aupers 2005). In de EVS is daarom aan de respondenten de volgende vraag voorgelegd: Welke van deze beweringen komt het dichtst bij uw eigen overtuiging? De antwoordcategorieën zijn: (1) Er bestaat een persoonlijke God; (2) Er bestaat een soort levensgeest of kracht (3) Ik weet eigenlijk niet wat ik ervan denken moet en (4) Ik denk eigenlijk niet dat er een of andere geest of God of levenskracht bestaat. Respondenten die geen antwoord op deze vraag wilden geven omdat ze het niet wisten, zijn ook ingedeeld in de derde antwoordcategorie van agnosten. Figuur 8 geeft het percentage Nederlanders dat een bepaalde levensbeschouwelijke overtuiging heeft. We zien hier dat het aantal mensen dat in een persoonlijke God gelooft, gestaag en significant afneemt in de periode 1981-2017. De overtuiging dat er een soort levensgeest of kracht is neemt in de periode 1981-1999 toe, om daarna weer af te nemen. Ook deze verschillen blijken significant te zijn. De groep Nederlanders die aangeeft het niet goed te weten fluctueert door de jaren heen; er is hierbij geen duidelijke trend te ontdekken. De laatste categorie, de respondenten die eigenlijk niet denken dat er een of andere geest of god of levenskracht bestaat, blijkt met name significant gegroeid te zijn in de laatste EVS ronde, die van 2017. Deze groep Nederlanders moet overigens niet gelijk gesteld worden aan atheïsten. Op de vraag of men een gelovig persoon⁷ is antwoordde in 2017 namelijk 11% van de Nederlanders dat zij zichzelf als atheïst zien, terwijl het percentage mensen dat aangeeft eigenlijk niet te denken dat er een God of levensgeest is, in dat jaar 24% bedraagt.

Figuur 8 Percentage met levensbeschouwelijke overtuiging, naar jaar

Wanneer we als laatste weer de verschillen tussen de geboortecohorten in kaart brengen, dan blijken er vooral significante verschillen te zijn tussen Nederlanders geboren voor 1940 en zij die in 1940 en daarna geboren zijn. Het percentage mensen dat gelooft in een persoonlijke God neemt in beide groepen gestaag en significant af, al is de afname het grootst in de periode 2008 tot 2017 voor de Nederlanders geboren voor 1940: gaf in 2008 nog 38% aan in een persoonlijk God te geloven, in 2017 is dit percentage tien procentpunten gedaald naar 28%. Een soortgelijke trend, maar dan omgekeerd, geldt voor de overtuiging dat er geen levensgeest of God is. Hier is voor beide cohorten een significante toename in de periode 1981-2017 te zien: voor de Nederlanders geboren voor 1940 van 9% naar 19% en voor de Nederlanders geboren in 1940 en daarna van 15% naar 25%. Het percentage agnosten varieert niet significant tussen geboortecohorten. Figuur 9 toont een ander patroon voor het percentage mensen dat gelooft dat er een soort van levensgeest of kracht bestaat. Voor het cohort geboren voor 1940 zien we een significante toename van 25% in 1981 naar 35% in 2017. Maar bij de Nederlanders die geboren zijn in 1940 of daarna, is er in de periode 1981-1999 sprake van een toename van 33%

naar 54%, terwijl het percentage in de periode erna weer daalt tot 35% in 2017. Het lijkt erop dat hier voor de twee groepen geboortecohorten verschillende periode-effecten een rol spelen.

Figuur 9 Percentage dat gelooft dat er een soort levensgeest of kracht bestaat, naar jaar en cohort

Conclusie

In deze bijdrage heb onderzocht ik of er de afgelopen vier decennia veranderingen zijn waar te nemen in waarden, identiteit en levensoriëntatie van de Nederlandse bevolking. Ik selecteerde daarbij waarden op het gebied van vrijheid (tolerantie) en solidariteit (betrokkenheid en vertrouwen), belangrijke kernwaarden in Nederland en Europa. Daarnaast bekeek ik, als onderdeel van identiteit, hoe trots men is om Nederlander te zijn en, als levensoriëntatie, de persoonlijke levensbeschouwelijke overtuiging. Om de mate van verandering in deze geselecteerde waarden in kaart te brengen, gebruikte ik de Nederlandse EVS gegevens verzameld in de periode 1981-2017.

Uit de resultaten valt allereerst af te lezen dat Nederlanders in deze periode significant toleranter zijn gaan denken over seksueel-ethische aspecten van het leven, zoals homoseksualiteit, abortus, echtscheiding en euthanasie.

Ook hebben ze significant meer vertrouwen gekregen in de medemens, zijn ze trotser geworden op het Nederlandschap, geloven ze minder in een persoonlijke God, en zijn ze er meer van overtuigd dat er eigenlijk geen God of levenskracht bestaat. De vraag is waar deze waardenveranderingen vandaan komen. In deze bijdrage heb ik op twee factoren gewezen, die hiervoor verantwoordelijk kunnen zijn: generatievervanging en periode-effecten. Generatievervanging vindt plaats wanneer de oudere, meer traditioneel denkende cohorten in de samenleving langzaam worden vervangen door jongere, meer progressieve cohorten. De resultaten laten zien dat er inderdaad significante verschillen tussen cohorten zijn. Er blijkt sprake te zijn van een tweedeling: Nederlanders geboren voor 1940 hebben andere, inderdaad meer traditionele, waarden dan zij die in 1940 en daarna geboren zijn. De eersten zijn namelijk significant minder tolerant, hebben minder vertrouwen in de medemens en geloven meer in een persoonlijke God dan de laatsten. Hiermee lijkt generatievervanging van de vooroorlogse cohorten door naoorlogse cohorten een deel van de geobserveerde trends in de periode 1981-2017 te kunnen verklaren. Hierbij moet wel opgemerkt worden dat de generatie geboren voor 1940 door natuurlijke processen langzaam aan het uitsterven is. In de dataverzameling van 2017 vormen zij bijvoorbeeld nog maar een minderheid (6% van de steekproef).⁸ Omdat de naoorlogse cohorten weinig van elkaar verschillen in de hier onderzochte waarden, zal generatievervanging geen grote rol meer spelen in het verklaren van mogelijke veranderingen in het Nederlandse waardenklimaat in de komende decennia.

Daarnaast laten de resultaten zien dat er ook sprake is van periode-effecten. Iedereen, jong en oud, is in de periode 1981-2017 significant toleranter geworden, heeft meer vertrouwen in andere mensen gekregen, gelooft minder in een persoonlijke God, en is er meer van overtuigd dat er eigenlijk geen God of levenskracht bestaat. In deze bijdrage heb ik alleen een beschrijvende analyse willen presenteren, zonder in te gaan op wat deze periode-effecten zouden kunnen inhouden. In de inleiding zijn een groot aantal maatschappelijke ontwikkelingen geschetst, zowel op economisch als op sociaal en cultureel gebied. Welke van deze (of andere) factoren een rol speelt bij de geobserveerde waardenveranderingen in Nederland, zal toekomstig onderzoek moeten uitwijzen. Om de invloed van verschillende, op complexe wijze met elkaar samenhangende factoren te onderscheiden, zijn wel (veel) meer observaties in de tijd nodig dan de vijf meetmomenten in de EVS. Bovendien zou toekomstig onderzoek rekening moeten houden met het feit dat deze periode-effecten een andere rol kunnen spelen in de waardenveranderingen voor verschillende cohorten. De resultaten in deze bijdrage laten bijvoorbeeld zien dat de trend

in de overtuiging dat er een soort van levensgeest of kracht bestaat anders verloopt voor Nederlanders geboren voor 1940 en voor hen die in 1940 en daarna geboren zijn.

Ten slotte tonen de resultaten aan dat er voor een aantal andere geselecteerde waarden rondom tolerantie en solidariteit geen significante trends in de periode 1981-2017 zijn waar te nemen. Nederlanders nemen niet minder, maar ook niet meer, afstand van migranten en aanverwante groepen ‘vreemdelingen’. Ook wat de mate van betrokkenheid bij de levensomstandigheden van bejaarden, werklozen, immigranten en zieken en gehandicapten in Nederland betreft zijn er geen significante veranderingen in de periode 1981-2017 te zien. Dit vraagt om verder onderzoek, dat meer dan in deze exploratieve bijdrage het geval was, gebaseerd is op waardenspecifieke theoretische verwachtingen.

Noten

- 1 Hierbij moet opgemerkt worden dat de oudere generaties niet alleen traditionelere waarden aanhangen dan de jongere generaties omdat zij in tijden van economische schaarste en onzekerheid zijn opgegroeid; zij hebben ook minder kansen gekregen om hoger onderwijs te volgen (Ganzeboom 1996). Hoger opgeleiden hebben over het algemeen meer progressieve en moderne waarden dan lager opgeleiden (o.a. Kalmijn & Kraaykamp 2007)
- 2 Overigens merken Norris en Inglehart (2019) op dat deze culturele terugslag vooral geldt voor de oudere generaties (en dan met name oudere witte mannen), die hun macht zagen tanen en daardoor boos en verbitterd geworden zijn. Omdat deze oudere, meer traditionele, cohorten in de loop der tijd weer vervangen zullen worden door jongere, meer progressieve cohorten, verwachten Norris en Inglehart dat op de lange termijn het waardenklimaat weer minder behoudend en ook minder gepolariseerd zal zijn.
- 3 De gegevens van respondenten die hebben deelgenomen aan de face-to-face interviews in 2017 worden daarnaast gewogen naar opleiding en regio; voor het LISS panel zijn geen gewichten beschikbaar.
- 4 Zeven respondenten zijn geboren voor 1900; vanwege het kleine aantal worden zij samengevoegd met de respondenten geboren tussen 1900 en 1909.
- 5 In deze en in volgende figuren zijn alleen geboortecohorten opgenomen met 30 of meer respondenten.
- 6 Een confirmatorische factoranalyse laat zien dat deze drie items samen een schaal vormen.
- 7 De precieze formulering van deze vraag luidde: “Even buiten beschouwing gelaten of u wel of niet naar de kerk gaat, zou u zeggen dat u (1) Een gelovig mens bent, (2) Niet gelovig bent of (3) Een overtuigd atheïst bent.
- 8 Het betreft hier respondenten geboren tussen 1930 en 1939; oudere cohorten zijn niet in de dataverzameling van 2017 vertegenwoordigd.

Literatuur

- Alwin, D.F. & J.A. Krosnick (1991),
Aging, Cohorts, and the Stability of Sociopolitical Orientations Over the Life Span, in:
The American Journal of Sociology, 97 (1), 169-195.
- Aupers, S. (2005),
'We are all gods'. New Age in the Netherlands (1960-2000). in: Sengers, E (ed.) *The Dutch and their Gods: Secularization and Transformation of Religion in the Netherlands since 1950*, Hilversum: Uitgeverij Verloren, 181-201.
- Coenders, M. & P. Scheepers (1998),
Support for ethnic discrimination in the Netherlands 1979-1993: Effects of period, cohort, and individual characteristics, in: *European Sociological Review*, 14 (4), 405-422.
- Coenders, M., M. Lubbers, P. Scheepers & M. Verkuyten (2008),
More than two decades of changing ethnic attitudes in the Netherlands, in: *Journal of Social Issues*, 64 (2), 269-285.
- Delhey, J. (2007),
Do enlargements make the European Union less cohesive? An analysis of trust between EU nationalities, in: *Journal of Common Market Studies*, 45 (2), 253-279.
- Ganzeboom, H.B.G. (1996),
Onderwijsexpansie en onderwijskansen, in: Ganzeboom, H.B.G. & W.C. Ultee (red.), *De sociale segmentatie van Nederland in 2015*, Den Haag: Sdu Uitgevers, 13-48.
- Glenn, N. (1977),
Cohort Analysis, London: Sage.
- Halman, L. (2010),
Values, in: Anheier, H. K. & S. Toepler (eds.), *International encyclopedia of civil society*, New York: Springer, 1599-1604.
- Halman, L. & E. van Ingen (2015),
Secularization and changing moral views: European trends in church attendance and views on homosexuality, divorce, abortion, and euthanasia in: *European Sociological Review*, 31 (5), 616-627.
- Halman, L. & R. Luijkx, (2008),
What happened to Dutch values? Investigating general and differential trends in values in The Netherlands, in: Pettersson, T. & Y. Esmer (eds), *Changing Values, Persisting Cultures: Case Studies in Value Change*, Leiden: Brill, 175-198.
- Halman, L. & I. Sieben (2011),
Respect man!, in: Halman, L. & I. Sieben (red.), *Respect Man! Tolerantie, solidariteit en andere moderne waarden*, Tilburg: Celcus juridische uitgeverij, 1-5.

- Hart, J. de & P. van Houwelingen (2018),
Christenen in Nederland. Kerkelijke deelname en christelijke gelovigheid, Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.
- Inglehart, R. (1977),
The silent revolution: Changing values and political styles among Western publics, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Inglehart, R. (1990),
Culture Shift in Advanced Industrial Society, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Inglehart, R. & C. Welzel (2005),
Modernization, cultural change, and democracy, Cambridge: Cambridge University Press.
- Kalmijn, M. & G. Kraaykamp (2007),
 Social stratification and attitudes: a comparative analysis of the effects of class and education in Europe, in: *The British Journal of Sociology*, 58 (4), 547-576.
- Lucassen, J. & R. Penninx (1994),
Nieuwkomers, Nakomelingen, Nederlanders: Immigranten in Nederland 1550-1993, Amsterdam: Meulenhoff.
- Maslow, A. H. (1954),
Motivation and personality, New York: Harper.
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (2014),
Kernwaarden van de Nederlandse Samenleving, Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Morrone, A., N. Tontoranelli & G. Ranuzzi (2009),
How good is trust? Measuring trust and its role for the progress of societies (OECD Statistics Working Papers No. 2009/03), Paris: OECD.
- Norris, P. & R. Inglehart (2019),
Cultural Backlash: Trump, Brexit, and Authoritarian Populism, Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Oorschot, W. van (2006),
 Making the difference in social Europe: deservingness perceptions among citizens of European welfare states, in: *Journal of European social policy*, 16 (1), 23-42.
- Oorschot, W. van (2011),
 Waarom we meer solidair zijn met een bejaarde dan met een immigrant, in: Halman, L. & I. Sieben (red.) *Respect Man! Tolerantie, solidariteit en andere moderne waarden*. Tilburg: Celcus juridische uitgeverij, 169-181
- Putnam, R. D. (1993),
Making democracy work: Civic traditions in modern Italy, Princeton: Princeton University Press.

- Ridder, J., E. Boonstoppel & P. Dekker (2018),
Burgerperspectieven 2018/2, Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.
- Schiefer, D. & J. van der Noll (2017),
The essentials of social cohesion: A literature review, in: *Social Indicators Research*, 132 (2), 579-603.
- Smith, T.W. & L. Jarkko (1998),
National pride: A cross-national analysis, (GSS Cross-national Report No. 19), Chicago: NORC.
- Smith, T.W. & S. Kim (2006),
National pride in comparative perspective: 1995/96 and 2003/04, in: *International Journal of Public Opinion Research*, 18 (1), 127-136.
- Vries, M.S. de (2005),
Changing policy views at the local level: The effect of age, generations and policy-periods in five European countries, in: *European Journal of Political Research*, 44 (1), 1-15.
- WRR (2007),
Identificatie met Nederland, (Rapport 79), Amsterdam: Amsterdam University Press.